

ЧУЖД СРЕД СВОИ: НОМИНАЦИЯ И ДИСПОЗИЦИИ ЗА ЛУДОСТТА В СРЕДНОВЕКОВНИ ЮРИДИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ

Марияна Цибранска-Костова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

tzibran@ibl.bas.bg

Резюме: Статията анализира данни за назоваването на лудостта в средновековни текстове на светското право. Те разкриват голямата социална значимост на концепта и богатата социокултурна памет за него у всеки народ. Чрез номинационните техники се отразява спецификата на понятието и характеристиката на неговите носители в колективното съзнание на общността. Разглеждат се диференциалните признаци на другостта и се установява връзката между правна норма и правен език.

Ключови думи: *концептът лудост, другост, средновековно право*

Социалната значимост на концептите *свой-чужд* отдавна е заявена в лингвокултурологията. По-богат на смислово-понятийни репрезентати изглежда вторият член на опозицията, тъй като в категорията на чуждите, или другите, се включват различни социални групи, обединени от общите признаци *различие от множеството, анормалност, изключеност, маргиналност*.

След фундаменталните изследвания на М. Фуко и Ж. Дериде е ясно, че лудостта е другост и е в оптиката на културата (Лудостта / Ludostta 1996: 5). Тя е не просто медицинско заболяване, а многопластово явление, кодирало едни от най-сложните и дълбоки нива на познание, които достига човешкият индивид за собствената си природа, за начина си на мислене и за своето място в обществото от себеподобни. В този смисъл сама по себе си може да се разглежда като концепт. Изследвана е като феномен през различни епохи (Античност, Средновековие, съвремие – обобщено у Turner 2010); в различни културни сфери (традиционна народна култура, респективно Библията, литературата, изобразителното изкуство, включително демонологията и юродивството – Мудрост / Mudrost' 2011); била е обект на философски, антропологични, религиозни, символични и други интрепретации, сред които се нарежда и езиковата. За ролята на езика при разкриване на нейната същност свидетелстват най-актуални изследвания, като това на А. Анчев, в което е приведен огромен масив от думи, словосъчетания, пословици и поговорки, разкриващи феноменологията и историческите възприятия за лудостта в българското народно творчество (Анчев / Anchev 2018: 19–37). От тези примери проличава, че има силна езикова вариантност и плурализъм за един относително монолитен и обобщен денотат и че до днес в разговорния език това състояние се запазва. Причината според нас може да бъде само една – изконната социална значимост на концепта *лудост* и богатата социокултурна памет за него у всеки народ. Чрез номинационните техники се отразява спецификата на понятието и характеристиката на неговите носители в колективното съзнание на общността.

Целта на нашия материал е да се обобщят начините за назоваване на лудостта и нейните носители в средновековни текстове на светското право с преводен характер, като се покаже как се осъществяват диференциалните признаци на другостта. Наред с това стоят задачите:

1. Да се провери предварителната хипотеза, че номинационните техники в правния текст се отличават с висока степен на стандартизация, ниска вариантност, понятийна точност и експресивна неутралност, като причината е юридическата категоризация на това психическо състояние на личността, хронично или временно, и отношението на обществото към него. Важна методическа постановка е, че при превода действат различни възприятия на оригиналния текст. Ако сравним например съвременните преводи на Втз 28: 28¹⁴⁴, ще видим, че

¹⁴⁴ Всички данни от посочените новобългарски преводи на Библията могат да се намерят на интернет сайта <<http://www.Bibliata.com>> [18.11.2020] и неговите линкове.

в израза *Господ ще те порази с лудост* (с гръцко съответствие *παράλληξία*) в различните библейски версии на български език стоят думите *лудост, оглупяване, умопобъркване, несвестност*, които в семантично отношение могат да са само частични или контекстови, но не и пълни синоними, а в медицината гръцкият термин обозначава парализата. Обратното, в изходния език понятието се назовава с множество от думи с обща семантична основа, но с допълнителни значения. Например основните термини в римската и гръцката Античност *furor, furiosus / μανία, μαινόμενος* формират група от представители за различен тип заболяване и интелектуален дефицит – епилепсия, сенилност, деменция и др. (Trenchard-Smith 2010: 46 – 47).

2. Да се установи връзката между правна норма и правен език в изследвания аспект;
3. Да се провери възниква ли амбивалентност в назоваването, при положение че носителят на признака *лудост* е в гранична позиция: остава *свой* за родовия и близкородствения кръг (първична социална сфера) и *чужд, друг* по нормите на обществото (вторична социална сфера).

Примерите се извличат от следните подборни източници¹⁴⁵:

ЗСЛ – *Законъ соудный людѣмъ*. Най-ранният юридически текст сред славяните, компилация на св. Методий по време на архиепископската му дейност във Великоморавия въз основа на титул 17. на византийската Еклога за наказанията. Запазен само в руски преписи от края на XIII в. насетне (*ЗСЛ / ZSL* 1961; Илиевска / Pievska 2004).

Е – *Еклога*. Византийски светскоправен компендиум на императорите иконоборци Лъв III Исавър (717–741) и съуправителя му Константин V Копроним (съуправник 720–740; император от 741 до 775 г.), преведен в България през X в. (Щапов / Shcharov 2011; Burgmann 1983).

ЕК – *Ефремовската кормчая*, Номоканон в 14 титула без тълкувания от края на XII в., вероятен преславски превод (Москва, ГИМ, Син. 227– Максимович / Maksimovich 2010).

П – *Прохирон*, византийски светскоправен паметник от времето на Василий I Македонец от около 870–78 г. или 907 г. Запазен в цялостен вид в славянски превод за пръв път в сръбската Иловичка кормчая от 1262 г. (фототипно издадена от Петровић / Petrovič 1991)¹⁴⁶.

ЦИАИ 1160 – български юридически сборник от 60 – 80 г. на XIV в. от хранилището на Църковно-историческия и архивен институт на Св. Синод на Българската православна църква в София. Фототипно издаден (Архивски номоканон / Archivski nomokanon 2007).

Лексеми

Прилагателни. Логично е точната понятийна референция в правото да се изразява чрез назоваване на признак. На първо място се извличат прилагателни. Това са: *безоумнь* (*ЦИАИ 1160*, 124б; за *ἄνοος, ἄφρων* в *П*); *βοῦχι* (*ЦИАИ 1160*, 82б); *бѣсовьскъ* (*ЦИАИ 1160*, 62а); *бѣсынъ* (*ЗСЛ; П* за *μαινόμενος, μαινεῖος*); *изоумленъ* (*ЦИАИ 1160*, 123а, *ἐκφρενής* по правило 4 на Тимотей Александрийски); *небѣдимъ* (*ЗСЛ*); *ненстовъ* (*П* за *μαινόμενος, μαινεῖος*); *несъмыслнь*, *ἐκφρενής* (*ЕК*, Бенешевич / Beneshevich 1906: 542; Максимович / Maksimovich 2010: 400). Поради влиянието на гръцкия текст се използват причастия в атрибутивна функция: *бѣсноуѣщниѧ* < *бѣсновати са* (*П* 1: 13 и др.); *бѣсѧции са* < *бѣсисти са* (*Е*, Щапов / Shcharov 2011: 28); *бѣснѧи са* (*ЦИАИ 1160*, 122б – 123а); *бѣсѧ са*, всички за *δαμόνιος, δαμονίζόμενος* < *δαμονίζομαι* (*ЕК*, Бенешевич / Beneshevich 1906: 541; Максимович / Maksimovich 2010: 386).

Съществителни: *безоумиѧ* (*П* *παράφροσύνη*, Zeros 1962: 168, *ЦИАИ 1160*), *неистовство* (*П* *μανία, ἐν τῇ νόσῳ τῆς μανίας* Zeros 1962: 190), *несъмыслство* (*ЕК*, *παράφροσύνη*, Максимович / Maksimovich 2010: 454).

¹⁴⁵ Материалът е примерен, а не изчерпващ темата. В отделни разпоредби на *ЗСЛ* и в *ЦИАИ 1160* някои примери нямат установен гръцки еквивалент.

¹⁴⁶ Примерите от този паметник се извличат от личен набор по фототипното издание на М. Петровић (Петровић / Petrovič 1991).

Глаголи: бѣсьновати сѧ, бѣсити сѧ ‘полудявам, губя разсъдѣка си’, μαίνομαι (*Π*); οὐζυβѣсьнѣти (*Π* 33:10, μανίαω, ‘полудявам, изпадам в лудост, разболявам се психически’, Zeros 1962: 190).

Словосъчетания

Бѣсомъ обладанъ ‘обладан от бесове, обсебен’: ли сключить сѧ ѹдиному еѣ по брацѣ или преже брака бѣсомъ обладану быти, ἔνα μετὰ τὸν γάμου ὑπὸ δαίμονος κυριευθῆναι (*Ε*, Щапов / Shcharov 2011: 25, Burgmann 1983: 182)¹⁴⁷.

Въ подвиженни сѣщии. иже ѿ недуга в подвиженъи суще, οἱ ἐκ νοσήματος τινος ἐν παραφορᾷ ὄντες (*Ε*, Щапов / Shcharov 2011: 28; Burgmann 1983: 188). Става въпрос за разпоредаба 5. 1 от *Ε* на тема кои лица нямат право да завещават. Сред тях се посочват тези, които вследствие на болест са изпаднали в умопомрачение. Руският и немският превод на контекста предлагат ‘находятся не в своем уме’, ‘die aufgrund einer Krankheit Unzurechnungsfähigen’ (Липшиц / Lipshits 1965: 52; Burgmann 1983: 188). В старобългарския превод се използва неясното от съвременна гледна точка съчетание въ подвиженни сѣщии, откъдето следва, че така се превежда гр. парафора ‘буквално движение извън, настрана, наоколо; преносно носене по течението, блуждаене, кръжене; разстройване, разсейване’ (LS 1996: 1330, derangement, distraction). Въведено е метафоричното значение ‘отклоняване, превъртане, възбудимост, излизане от нормално състояние’, сравни съвременното *умът му блуждае*. Като се има предвид, че от същия корен се образуват думи с коренно различни семантични валенции, като *подвижник*, *подвижничество* и др., това словосъчетание е безспорно доказателство за гъвкавата контекстова приспособимост на старобългарския словен фонд към дадена терминологична сфера.

Не бѣти въ оумѣ своѣмъ ‘не съм с ума си’ (*ЦИАИ* 1160, 1246–125а). Съчетанието е синоним на прилагателното несъмысленъ, ἐκφρενής, от *ΕΚ*, тъй като и двете названия се извличат от правило 14 на Тимотей Александрийски (*ΕΚ*, Бенешевич / Beneshevich 1906: 546).

Не имѣти сѣмысла ‘не съм с разсъдѣка си’. аще кто себе исказить. не имѣа сѣмысла или въ пропастъ възвѣржеть сѧ, вѣиваетъ ли приношеніе за нь, ἔάν τις μὲ ἔχων (φρένα) ἑαυτὸν χειρώσηται, ἢ κρεμνήσει, εἰ γίνεταί προσφορά ὑπὲρ αὐτοῦς (*ΕΚ*, Бенешевич / Beneshevich 1906: 546); сѣмысла не имѣщии (*Ε*, Щапов / Shcharov 2011: 18); вариант сѣмыслъ цѣлъ имѣти ‘съм с разсъдѣка си, вменяем съм’, фровѣ (*Zeros* 1962: 125).

Неистовъ бѣти ‘луд съм’, μαίνομαι в *Π*

Одрѣжимъ въ недѣлѣ неистовства ‘обзет от лудост’. аще же в недомѣ неистовства него водрѣжма. ѿ вѣшьныхъ нѣкто вѣтъ ѿ своихъ небрѣгома дѣтнн. нли ѿ сродннкъ нли ѿ ннѣхъ написаныхъ ѿ него наследннкъ. н мѣтн радн всхощеть попецин се ѿ немъ. вдаемъ ѣмоу власть свѣдѣтельства (*Π* 33:10, ἐν τῇ νόσῳ τῆς μανίας *Zeros* 1962: 190).

Сѣвѣтъ ѣго недостатѣченъ ‘умът му е недостатѣчен, не му достига правилна преценка’. аще ли мѣ бѣуи бѣдѣ и развращенъ развмѣ, и сѣвѣтъ ѣго недостатѣченъ, а жена ѣго мѣдра и развмна, да не послышѣ ѣго въсегда на всѣко слѣ нѣ ѿвога да послышѣ жена та мѣжа своѣ, ѿвога да послышѣ пакы мѣ тѣи женѣ своѣ (*ЦИАИ* 1160, 82б). Разпоредабата се отнася до взаимоотношенията между съпрузите и неподчинението на жената на мъжа при определени качества на съпруга. Контекстът допуска двусмислие дали се има предвид морален, или психически дефицит на съпруга, защото средновековната представа за буйство обхваща и неразумност, непокорност, избухливост, и безумие, лудост (СтбР / StbR 1999: 123). Опорната дума сѣвѣтъ по начина си на изписване също предполага значение ‘воля, способност за вземане на решение, промисъл’ (СтбР / StbR 2009: 795). Във връзка с проблема за точното тълкуване трябва да се отбележи, че в избраните източници не се регистрира прилагателното *луд*. Данни за употребата му със значение ‘буен, сприхав’ има у Йоан Екзарх (БЕР / BER 1986, 3: 486 – 487; за споровете относно етимологията у Дикова / Dikova 2020).

¹⁴⁷ Запазваме използваната в труда на Я. Н. Щапов графика в наборния текст.

Оумъ погочубити ‘полудявам, разболявам се психически, изпадам в лудост’, παραφρονέω. Нже в немощн тѣлеснѣн оумъ погочубнвъ, ἐν ασθενείᾳ σώματος παραφρονήσας (Π 21:8, Zeros 1962: 168).

Примерите свидетелстват за силното влияние на гръцките оригинали. При прилагателните често се следва поморфемното словообразуване на гръцката дума. Очаквано най-типичният модел за назоваване на признака аномалност е свързан с префиксите за отрицание на качество не- и безъ-, които предават alpha privativum от гръцките прилагателни (безоумънь – ἄνοος, ἄφρων). Налице е и домашен модел с различен гръцки съответник от типа неистовъ – μαινόμενος (така и в СтбР / StbR 1999: 964–965, истъ като мест. ‘той самият, същият, идентичен на себе си’, при отрицание съответно загуба на идентичност). От това следва, че отрицанието на качество в старобългарски се осъществява и без наличие на аналогичен гръцки кореспондент. Затова книжовната и архаичната от съвременна гледна точка дума *неистов* всъщност е неутрална в старобългарски, а в някои паметници, като в превода на *Π*, и най-честа. Подобен начин на назоваване съвпада със социалното осмисляне на лудостта като лишние, отсъствие, загуба, нарушение на когнитивните и волитивни способности (Trenchard-Smith 2010: 40–41). Отрицание се постига и с частицата не при задължителни отрицателни форми на глагол в устойчиви съчетания. Те развиват противоположния признак чрез опорен глагол с основна семантика за битийност или притежание от типа не бѣти въ оумъ своємъ, не имѣти смъсла. Примерите изоумленъ и несъмыслънь за ἐκφρενής стават контекстови синоними, защото предават един и същ гръцки кореспондент. В тях началният префикс ἐκ- в единия случай реализира отрицание в преводната дума, а в другия признака ‘вън от някаква цялост, излизане от’, който е по-близък до изконното му значение. Излизането вън от собствения ум, вън от себе си е форма на нарушаване на нормалното и превръщането му в неговата противоположност. Както се вижда, лудостта се асоциира най-често с опорни концепти ум – оумъ – νοῦς, φρένης; мисъл, съзнание – смъсла – φροντίς, φρήν, φρόνεισις, които стават корен на прилагателни и съществителни, а префиксите за негация и отделяне отричат тяхното съществуване: префикс не, без, из + именна основа. Моделът е дълготраен във времето и аналози има във всички езици. Той отразява логичен начин за номинация, свързан с възприемането на *другостта* / *лудостта* като липса на норма или излизане от нормата.

В обсега на прилагателните има редки примери, които не са пряко следствие от влиянието на гръцки източник. Такъв пример се извлича от *ЗСЛ*. В главата за свидетелите в Устюжкия му препис от края на XIII – началото на XIV в. се коментират качества на свидетелите в съдебния процес. Наред с други изисквания стои изразът или о себе неповѣдѣи (ЗСЛ / ZSL 1961: 49 и др.). Очевидната преписваческа грешка позволява на това място да се възстанови причастието в атрибутивна функция като част от съчетанието неведимъ о себѣ ‘ненормален, негоден да се грижи за себе си, нездравомислещ’ (у Илиева / Pieva 2004: 344 в речника на ЗСЛ без гр. съответствие, но не като съчетание, както смятаме, че е по-коректно). Изходният глагол вѣдѣти ‘бодърствам, в преносен смисъл съм с трезв, буден, здрав ум, здравомислещ’ и еднокоренни имена, като вѣдростъ, вѣдръ, вѣждръ, вѣдръливъ, са типични за класическите старобългарски паметници (СтбР / StbR 1999: 124). Ранният юридически текст използва лексикалната система на старобългарския език. Що се отнася до това, какъв гръцки кореспондент би могъл да породи названието, опирайки се отново на *Е* и *Π* за изискванията към свидетелите, трябва да отбележим, че те следват ясна скала на ценности в йерархия: от вярата в бога и християнското благочестие до различни ограничения и физически недъзи, които лишават тези лица от право на показания поради опасност да се възпрепятства правосъдието. В *Π* това са: нескръшени възрастомъ. ѿ рабъ. н глухъ. н нѣмъ. н вѣсьнь. н блудникъ, ἄνερος, οἰκέτης, κοφός, ἄλαλος, μαινόμενος, ἄσωτος (Zeros 1962: 181, 27: 33 за свидетелите). Отдавна е установено, че разпоредбата за свидетелите в *ЗСЛ* е компилация на законотвореца и няма съответствие в *Е*. Компилаторът е дал едно обобщаващо название за отклоненията от здравия разум, което контекстово е номинант в интересуващото ни семантично поле.

Съществена особеност на средновековното разбиране за лудостта е тясната ѝ обвързаност с представата за обсебеността от демони, защото дяволът избира грешното тяло, за да се всели в него (Правила / Pravila 1912: 220). Върху обсебения действат забрани, особено от култово-религиозен характер, но и възможността след очистване от бесовете отново да се присъедини към общността, а ако е клирик – първо сред верните миряни и едва след това в клира. По тази тема е писано много, като всички изследвания търсят приемствеността между каноничното и светското право в материя-

та. Правило 79 на светите апостоли е основополагащо. Още в неговия първи превод на св. Методий се въвежда б'ѣсенъ сы – в *ЕК* б'ѣсъ иматъ, *бесноват* в съвременен превод за εἴ τις δαίμονα ἔχει (Vašica, Haderka 1971: 299; Бенешевич / Beneshevich 1906: 79; Правила / Pravila 1912: 220 – 221). Както в каноничното, така и в светското право се разграничават двете понятия *психично болен* и *обсебен*. Авторитет в тази област е Тимотей Александрийски (+385 г., епископ на Александрия; оригинален гръцки текст на неговите 15 правила, смятани за автентични, у Joannou 1963: 238–258). Мнението му поражда обяснения у големите тълкуватели на каноните и законите, какъвто е Йоан Зонара (края на XI в. – около 1164). Последният разисква възможностите за реинтеграция в живота на Църквата, които св. отец допуска: оглашен може да приеме св. кръщение, ако се изчисти от нечистия дух или в случай на предстояща смърт (правила 2 и 3); обсебен верен може да приема св. тайни, но не всеки ден (правило 2). Тълкувателите смятат, че св. Тимотей е имал предвид лица с временно просветление на ума, за което в съвременния превод се казва „страдащ със светли междини“, διάλειμμα ἔχων (Правила / Pravila 1912: 220, т.е. с паузи, проблисъци). Популярно е 15. правило, в което изрично се споменава субект в женски род, обзета от бяс съпруга, която е в толкова тежко състояние, че е окована в желяза. Това не е основание за развод с нея, защото би било прелюбодейство. Тъй като правилата на Тимотей Александрийски се поместват в кормчии и канонични сборници, може да намерим текстови варианти за обозначение на страдащия субект. Ето примери: архаичния превод в Устюжката кормчая от началото на XIII – началото на XIV в.: аще ѹтеѣра жена дѣхмь нечѣстѣмь вѣдѣржѣма боудѣтъ, ꙗко моци єи в жєлѣза бѣти (Maksimovič 1998: 506); в *ЕК* аще коєго жена дѣхъ нечѣстѣ иматъ и жєлѣза носитъ, εἰάν τις γυνή πνεῦμα ἔχει καὶ σίδηρα φορεῖν (Бенешевич / Beneshevich 1906: 546); аще комѣ жена б'ѣснєт сѧ вєлми и жєлѣза носитъ (*ЦИАИ* 1160, 125а). Вижда се, че преводите са единни в асоциирането на състоянието с беса, духа (δαίμων, πνεῦμα), различно от загубването на ума поради болест. Подобен извод прави и М. Тренчард-Смит относно употребата на агентивни причастия от δαίμονάω, πνευματιάω за обсебен и от μαίνομαι за душевноболен във византийското право (Trenchard-Smith 2010: 48–50). Светскоправни преводни паметници също подчертават разликата между луди поради болест и обсебени. Достатъчно е да се посочат два примера от *П*. Първият инкриминира продавач на роб, който, знаейки, че последният е крадец, луд или обсебен, трябва да предупреди купувача; ако не стори това, следва да си вземе обратно роба, да заплати двойната му цена и допълнителните разходи, ако робът е нанесъл някаква щета в дома на купувача: *П* 14: 11: да нже аще кто продаєть раба. н вѣдын ꙗго аще татъ єсть. нлн нестовъ (!) нлн б'ѣснь. да повѣсть ѡ томъ коупоꙋющемꙋ (μαίνόμενος, δαιμόνιος – Zeros 1962: 154). В цитирания казус 33: 10 за родител, изпаднал във временно умствено заболяване или лудост, се употребяват два израза: Аще кто ѿ реченоꙋ родителю оꙋмь погꙋбнтъ. нлн оꙋзвѣснѣеть само срещу маіаѡ, като е възможно както преводачът да е извършил двоен превод, така и да е имал предвид двата различни случая на несъстоятелност при завещаване, но с еднакво правно последствие. От други примери обаче става ясно, че невинаги целевият превод прави разлика между загубване на ума поради болест и обсебеност.

Към темата за номинацията на лудостта в по-частен аспект спада назоваването на лунатиците и самоубийците. Двете подтеми предполагат самостоятелни анализи. Самоубийството сурово се отрича: ꙗже волеѣ своеѣ вадѣт сѧ ꙗ бѣиѣ себе, сего ни да поѣ ниже твѣратъ ємѣ пѧмѧти никогдаже (*ЦИАИ* 1160, 71а). Тимотей Александрийски е автор на едно правило, продиктувано от реалния житейски опит, със следното начало: Аще кто ѿ малодѣшїа ꙗли ꙗнѣ нравѣ себе ѡморѣ ꙗли ѿ висѡты низвѣржѣ ꙗвѣ лѣпо ли ꙗє приношенїю ѿ немъ бѣвати, ꙗли ни (*ЦИАИ* 1160, 124б – 125а) – аще кто себе исказитъ. не имѣа сѣмѣсла или вѣ пропастъ вѣзвѣржѣт сѧ, бѣваєть ли приношенїє за нь, εἰάν τις με ἔχων ἑαυτὸν χειρώσῃται, ἢ κρεμνήσει, εἰ γίνεταί προσφορά ὑπὲρ αὐτοῦς (*ЕК*, Бенешевич / Beneshevich 1906: 546). Обяснението е, че ментално болният, ἐκφρενής, който посегне на себе си, става самоубийца - αὐτοφονευτής (глаголи исказити, оубити), но трябва добре да се разследват причините за деянието му, защото дори близките могат да скрият истината, за да получи той опрощение на греховете и път към рая. Светият отец разяснява, че посегателство върху себе си от малодушие е явна проява на самоубийство. Върху такъв човек не се извършва приношение.

Що се отнася до лунатиците, по традиция от Античността това е ясно откриваща се категория на езиково ниво в латински и гръцки: lunaticus, σεληνιακός, σεληνιαζόμενος (Trenchard-Smith 2010: 47). Състоянието е познато на старобългарските евангелски текстове и се превежда със съчетания мѣсачьнѣи недѣлгъ, зѣлодѣѣти, б'ѣснєвати сѧ на новъ мѣсачъ (*СтбР* / *StbR* 1999: 888). В изследвани-

те правни паметници няма специализирани термини. Съвременната медицина разглежда лунатизма като съвкупност от циклични прояви на психози, неврози, истерии, а в една част от случаите и на епилепсия. Според обобщените данните на А. Анчев епилепсията е едно от конкретните психически заболявания с най-богат собствен регистър на назоваване, с него някои изследвания асоциират нежита като обобщено название за душевна болест (Анчев / Anchev 2018: 17–18). Вероятно отделни паремии са повлияни от пароксизма на епилептиците и разбирането за епилепсията като за демоническа, но и свещена, божествена болест, *ἱερή νόσος*¹⁴⁸, чрез която се общува с друг свят, сравни *Поклянай се лудому като светому*.

Заслужава да се споменат социалните сфери, които определят статуса на душевноболния и отношението на обществото към него. С преводните текстове на светското право в средновековна България навлизат византийските норми, а чрез тях и традициите на римското право. Страдащият попада както под закрила и милост, защото се третира като жертва на болестта, така и под строги социални забрани, защитаващи него, неговите близки и правната система, която трябва да въздаде справедливост.

1. В наказателното право душевноболните не отговарят за постъпките си и не носят вина. В *П* се казва: Седемн лѣтъ втрочѣ нан бѣсныи аще оубниеть кого. неповни'нь ѣсть смъртн (Zeros 1962: 226 за *μαινόμενος*), т.е. лудият има статуса на седемгодишно дете. За сравнение предходната разпоредба предполага всеки пълнолетен, извършил предумишлено убийство, да подлежи на смъртно наказание с меч. В *ЦИАИ 1160* за непредумишлено се смята извършеното под влияние на дявола: аще ѿ бѣсовскаго спѣшеніа оударитъ нѣкоего и ѿмретъ ѿ сего, и ѣ вѣсе бѣсовско сѣ а не ѿ вола своѣж съвѣсти (62а – б). Същият български ръкопис на л. 171а постановява, че ако луд каже зла дума срещу царя, получава помилване: да аще ѿ безвмї своего бждѣ реклъ, да помлѣатъ его, но ако е зъл и го е извършил със зла умисъл, се наказва с четиридесет тояги бой.
2. В брачното и семейното право душевното разстройство на личността не е основание за развод. Причината е нерушимостта на свещеното тайнство на брака (Мт 19:6 и Мк 10:9). Смята се, че за пръв път подробно християнското брачно право се разглежда в *Е* (Липшиц / Lipshits 1965: 80). В нея заболяване нито преди, нито след сключването на брак е основание за развод и така се утвърждава основната ценност за съхраняване на християнското семейство. Пример: ли сключитъ сѧ ѣдиному еѣ по брацѣ или преже брака бѣсомъ обладану быти, сею от таковына вины не разлучати, гр. ὑπὸ δαιμόνος κυριευθῆναι (Щапов / Shchapov 2011: 25, коментар на с. 82; Burgmann 1983: 182).
3. Най-сериозни ограничения душевноболният търпи по отношение на правото за вземане на решение при уреждане на брак, завещание и при даването на свидетелски показания в съда. Шестдесетте книги на Василиките от X в. са онзи компендиум, който се смята най-изчерпателен в материята, но той не е известен в славянски превод, затова отново ще се позовем на *П*, дело на същите законотворци от Македонската династия.

– По отношение на уговарянето на брак деца под властта на умствено болни родители нямат нужда от съгласието им за встъпване в брак или годеж; ако са в Константинопол, това става чрез отсъждането на градския епарх; ако са в други области, чрез отсъждането на местния владетел (управител) или епископа на града, в присъствието на посредника, който представлява бащата (*П* 1: 13). По темата е и разпоредба 4: 7, която дава права за уреждане на брак само на умствено здрави дядо или баща: аще дѣдъ ненстовъ ѣсть. ѿцѣ свѣщаваетъ ѿ брацѣ. аще же ѿцѣ ненстовъ ѣсть. довлѣетъ дѣдъ на свѣщаннїе аще цѣль смыслъ нмать (Zeros 1962: 121, 125).

– По отношение на съставянето на завещание ясно се въвежда условието временно умопомрачение поради болест. Правата на завещателя се отнемат и се връщат при възстановяването му: Иже в немоцин тѣлеснѣн оумъ погубнѣвъ. не можетъ завѣщати въ безоумнн. нь ѣгда н ѣнстнт' се оумъ (*П* 21: 8).

¹⁴⁸ Съвременни културологични обобщения за названията могат да се намерят в поредица материали на сп. *Epilepsy & Behavior Reports* на издателство „Елзевир“: <https://www.journals.elsevier.com> [26.10.2020].

– Ментално болният няма свидетелски права заедно с други категории лица с физически, социален или морален дефицит по титул 27: 33 на *П*, който вече цитирахме.

В заключение може да обобщим, че работната хипотеза за назоваването на лудостта се потвърждава. Макар и неизчерпателни, примерите говорят за единство в семантичното поле. Повтарят се типични номинационни техники, редките думи или съчетания са плод на преводаческата работа с изходния текст. Това означава, че старобългарският език си служи с ясни езикови средства, които имат универсален характер и могат да обслужват както високата терминологична сфера, така и ежедневието. Косвено този извод потвърждава отдавна наложената в медиевистиката теза за пряка връзка между книжовен и говорим език през старобългарския период. Въз основа на регистрираните примери няма основания да се твърди, че думи от общия речник за лудостта придобиват точна медицинска конкретизация спрямо изходната гръцка (например Trenchard-Smith 2010: 44 – 45 смята, че *παράφροσύνη* е конкретното название на деменцията, *dementia*). Основната категоризация в преводите върви по линията *лудост поради болест – обсебеност от дявола*, но на езиково ниво тя невинаги строго се спазва. По този начин старобългарската правна книжнина се вписва в християнските норми. Важен извод е, че горното разделение е типично не само за правните текстове, но и за фолклора, т.е. налице е силна връзка народна – християнска култура. Съществената част от примерите подкрепят осмислянето на *лудостта* като *другост* поради загубата на признаците на *своето*, т.е. явлението се дефинира чрез своя антипод в бинарна опозиция. Съчетанията с глагол за битийност или притежание назовават същото. Лудостта е повод за изпитание на регулативните и хуманните връзки на индивида с общността, но типично за Средновековието е поставена в парадигмата на християнското спасение.

Цитирана литература / References

- Анчев 2018: Анчев, А. *Лудостта в българския фолклор*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Anchev 2018: Anchev, A. *Ludostta v balgarskiya folklor*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- Архивски номоканон 2007: *Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV в.* Фототипно издание. Изданието подготвиха А. Кръстев и Цв. Янакиева. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“. (Arhivski nomokanon 2007: *Arhivski nomokanon. Balgarski rakisip ot XIV vek*. Fototipno izdanie. Izdaniето podgotviha A. Krastev i Ts. Yanakieva. Shumen: Universitetsko izdatelstvo.)
- Бенешевич 1906: Бенешевич, В. Н. *Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований*. Т.1. СПб: Типография Императорской академии наук. (Beneshevich 1906: Beneshevich, V. N. *Drevneslavyanskaya kormchaya XIV titulov bez tolkovaniy*. T. 1. SPb: Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk.)
- БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. 1–8. София: Издателство на БАН, 1971/ 2017– (BER: *Balgarski etimologichen rechnik* T. 1–8. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1971/2017–)
- Библия 1982: *Библия сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия Завет*. София: Издава Св. Синод на Българската църква. (Bibliya 1982: *Bibliya sirech knigite na Svechtenoto pisanie na Vethiya i Noviya Zavet*. Sofia: Izdava Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva.)
- Дикова 2020: Дикова, Е. *Лудо vs. ludo: към етимологията на корена луд-*. – В: *Език и литература*, № 3–4, с. 152–161. (Dikova 2020. Dikova, E. *Ludo vs. ludo: kam etimologiyata na korena lud-*. V: *Ezik i literatura*, № 3–4, s. 152–161.)
- ЗСЛ 1961: *Закон судный людем краткой редакции*. Подготвили к печати М. Н. Тихомиров, Л. В. Милов. Москва: Издательство Академии наук. (ZSL 1961: *Zakon sudnyu lyudem kratkoy redaktsii*. Podgotvili k pechati M. N. Tikhomirov, L. V. Milov. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk.)
- Илиевска 2004: Илиевска, Кр. *Законъ соудный людъмъ*. Скопје: МАНУ. (Iliyevska 2004: Iliyevska, Kr. *Zakonъ soudnyu lyudъмъ*. Skorje: MANU.)
- Липшиц 1965: *Эклога: Византийский законодательный свод VIII века*. Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Э. Липшиц. Москва: Наука. (Lipshits 1965: *Ekloga: Vizantiyskiy zakonodatel'nyu svod VIII veka*. Vstupitel'naya stat'ya, perevod, kommentariy Ye. E. Lipshits. Moskva: Nauka.)
- Лудостта 1996: *Лудостта. Антология*. М. Фуко, Ж. Деррида. Превод и редакция А. Колева, Ж. Дамянова. София: Критика и хуманизъм. (Ludostta 1996: *Ludostta. Antologiya*. M. Foucauld, J. Derrida. Prevod i redaktsiya A. Koleva, Zh. Damyanova. Sofia: Kritika i humanizam.)
- Максимович 2010: Максимович, К. А. *Византийская синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе*. Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Т. I–II. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft. (Maksimovich 2010: *Vizantiyskaya sintagma 14 titulov bez tolkovaniy v drevnebolgarskom perevode*. Slavyano-grecheskii, grechesko-slavyanskiy i obratnyy (slavyanskiy) slovoukazateli. T. I–II. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft.)

- Мудростъ 2011: *Мудростъ – праведностъ – святостъ в славянската и еврейската културна традиция*. Сборник статии. Отв. ред. О. В. Белова. Москва: Институт славяноведения (Mudrost' 2011: *Mudrost' – pravednost' – svyatost' v slavyanskoj i yevrejskoj kul'turnoy traditsii*. Sbornik statey. Отв. ред. О. В. Белова. Moskva: Institut slavyanovedeniya.)
- Петровић 1991: Петровић, М. Законоправило или Номоканон светого Саве. Иловички препис 1262 г. Горњи Милановац: Деџе новине. (Petrović 1991: Petrović, M. Zakonopravilo ili Nomokanon svetoga Save. Povički prepis 1262 g. Gornji Milanovac: Dežje novine.)
- Правила 1912: Правилата на Св. Православна Църква с тълкованията им. Под редакцията и превода на свещеник д-р Ст. Цанков, протодиакон Ив. Стефанов, П. Цанев. Т. 1. София: Печатница на С. М. Стайков. (Pravila 1912: *Pravila na svetata Pravoslavna tsarkva s talkovaniyata im*. Pod redaktsiyata i prevoda na St. Tsankov, Iv. Stefanov, P. Tsanev. T. 1. Sofia: Pechatnitsa na S. Staykov.)
- СтбР 1999, 2009: Старобългарски речник. Т.1. А–Н. Т.2. О–У. София: Изд. „Валентин Траянов“. (StbR: *Starobalgarski rechnik*. T.1. A–N. T.2. O–U. Sofia: Izd. “Valentin Trayanov”.)
- Щапов 2011: Щапов, Я. Н. *Византийская „Эклога законов“ в русской письменной традиции*. Исследование, издание текстов и комментарии. СПб: Изд. Олега Абышко. (Shchapov 2011: Shchapov, Ya. N. *Vizantiyskaya „Ekloga zakonov“ v russkoj pis'mennoj traditsii*. Issledovaniye, izdaniye tekstov i kommentarii. SPb: Izd. Olega Abyshko.)
- Burgmann 1983: Burgmann, L. *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V*. Herausgegeben von L. Burgmann, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Bd. 10. Frankfurt am Main: Löwenklau – Gesellschaft.
- Joannou 1963: Joannou, P-P. *Discipline générale antique. Vol. 2. Les canons des pères grecs IVe – IXe s*. Roma: Grottaferrata.
- LS 1996: *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Oxford, with revised supplement. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Maksimovič 1998: Maksimovič, K. Aufbau und Quellen des altrussischen Ustjurer Nomokanons. – In: *Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte*. Band 22. Fontes Minores 10. Frankfurt am Main, pp. 477 – 508.
- Trenchard-Smith 2010: Trenchard-Smith, M. Insanity, Exculpation and Disempowerment in Byzantine Law. – In: Turner, W. J. (ed.). *Madness in Medieval Law and Custom*. Leiden: Brill, pp. 39 –55.
- Turner 2010: Turner, W. J. (ed.). *Madness in Medieval Law and Custom*. Leiden: Brill.
- Vašica, Haderka 1971: Vašica, J., K. Haderka. Nomokanon. – In: *Magnae Moraviae Fontes Historici*. T. 4. Textus Iuridici Supplementa. Brno : Universita J. E. Purkyně, pp. 205 – 363.
- Zepos 1962: Zepos, I., P. Zepos. Prochiron. – In: *Jus Graecoromanum. Vol. 2. Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum*. Ed. altera. Scientia Aalen (reprint Athen, 1931), pp. 114 – 228.

A STRANGER AMONG HIS OWN: DISPOSITIONS AND NOMINATION FOR MADNESS IN MEDIEVAL JURIDICAL TEXTS

Mariyana Tsibranska-Kostova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

tzibran@ibl.bas.bg

Abstract: The article analyzes the data for naming madness in Medieval Slavonic texts of secular law. They reveal the great social significance of the concept and to the rich cultural memory of it in each nation. Nomination techniques reflect its peculiarities and the characteristics of its bearers in the collective consciousness of the community. The differential signs of otherness are considered and an attempt is made to establish the connection between legal norms and legal language.

Keywords: *the concept madness, alterity, medieval law*

Mariyana Tsibranska-Kostova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl.17
Sofia 1113
Bulgaria